

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

RƏŞİD ƏFƏNDİYEV

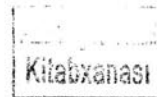

**NUXA QƏZASINDA OLAN
ASARI ƏTIQƏLƏR
HAQQINDA**

RƏŞİD ƏFƏNDİYEV

NUXA QƏZASINDA OLAN ASARI ƏTİQƏLƏR
HAQQINDA

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
Elmi Şurasının 16 dekabr 2016-cı il tarixli qərarına
(02 sayılı protokol) əsasən çap edilir*

Bakı - 2017

107406

ÖN SÖZ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademisinin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda elm və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələr sayılan on minə yaxın müxtəlif dillərdə yazılmış daşbasma və əski çap kitabları qorunmaqdadır. Bu abidələr içərisində əski əlifba ilə Azərbaycan dilində yazılmış tarix, hüquq, tibb, ədəbiyyat, dilçilik, fəlsəfə və s. elmləri əhatə edən əsərlər vardır. Tariximizin öyrənilməsi baxımından maraqlı və əhəmiyyətli olan bu əsərlər uzun illər keçməsinə baxmayaraq, öz elmi dəyərlərini itirməmiş və tədqiqatçılara zəngin material vermək üçün tutarlı mənbələr sayıla bilər. Əski çap kitablarının tədqiqatlarına cəlb edilməsi üçün onların müasir əlifbaya çevirmək (transfonelitrasiya) çox vacib məsələlərdən biridir. Artıq bu istiqamətdə bir sıra addımlar atılmış və nadirliyi ilə böyük maraq doğuran bir sıra əski çap kitabları müasir əlifbaya çevrilmişdir.

Azərbaycan dilində yazılmış əski çap kitablarından biri də Rəşid bəy Əfəndizadənin "Nuxa qəzasında olan asari-ətiqələr haqqında" adlı kitabıdır. Qısa həcmli kitab olmasına baxmayaraq, kitabın elm və mədəniyyətimizin tarixinə aid olan məzmunu bu sahənin tədqiqatçıları üçün faydalı ola bilər. Rəşid bəy Əfəndizadə 1863-cü ildə Şəki şəhərində dindar bir ailədə anadan olmuşdur. Yeddi yaşında Rəşid bəy əmisinin məhəllə məktəbində oxumağa başlamışdır. Sonra isə 1873-1878-ci illərdə Nuxa Qəza Məktəbində rus dilində oxumuşdur. Məktəbi bitirdikdən sonra Qori Seminariyasının müsəlman şöbəsinə daxil olmuşdur. R.Əfəndiyev hələ Qori Seminariyasında oxuyarkən teatr ilə maraqlanmış və "Qan ocağı" pyesini yazıb məktəb səhnəsində tamaşaya qoymuşdur. Seminariyanı bitirdikdən sonra Rəşid bəy Qəbələdə İbtidai Xalq Məktəbində dərs vermişdir. 1888-1890-cu illərdə Rəşid bəy Nuxa bölgəsi ətrafında Xaçmaz kəndində, yeni üsulu-cədid məktəbi açır və orada 1892-ci ilədək dərs verir. 1892-ci ildən Tiflisdə Müsəlman Məktəbində müəllim olaraq işləməyə başlayır. Tiflisdə o, eyni

Əski əlifbadan
çevirən :

Nailə Süleymanova
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosen

Elmi redaktor :

İbrahim Əliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARXIV

zamanda Zaqafkaziya Ruhani İdarəsində katib müavini vəzifəsində çalışmışdır. Rəşif bəy Tiflisdə təhsilini davam etdirmiş. Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda oxumuşdur. İnstitutunda təhsilini bitirdikdən sonra.1910-1916-cı illərdə Qori Seminariyasında dərs vermişdir. Sonrakı illərdə də Rəşid bəy müəllimlik fəaliyyətinə davam etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə o, Bakı Kişi Seminariyasında direktor vəzifəsində işləmişdir. Sovet dövründə isə SSRİ Elmlər Akademiyasını Azərbaycan filialında elmi işçi olaraq çalışmışdır. Rəşid bəy Əfəndiyev 1942-ci ilə 79 yaşında Şəkida vəfat etmişdir.

Rəşid bəy ömrü boyu tədris, təlim və tərbiyə işləri ilə məşğul olmuşdur. O, həmçinin dərs kitabları və uşaqların marağını oxşayan pyeslər yazmışdır. Onun "Uşaq bağçası" adlı əlifba kitabı və "Bəsirətül-ətfal" adlı qiraət kitabı Azərbaycanda yazılan ilk dərs kitablarındanıdır. O, dəfələrlə İstanbula getmiş və orada tərtib etdiyi dərs kitablarını çap etdirmişdir. Rəşid bəy, Mirzə Fətəli Axundovdan sonra ilk dram əsəri yazanlardan sayılır. Onun "Qan ocağı"ndan başqa, "Saqqalın kəraməti", "Qonşu-qonşu olsa, kor qız ərə gedər", "Pul dəlisi", "Bir saç telinin qiyməti", "Tiflis səfirləri", "Diş ağrısı", "Təbiətdə əhvaliməişət" adlı dram əsərləri də vardır. Rəşid bəy həmçinin tarixi mədəniyyət abidələrimizi tədqiq etmişdir. O, xalqımızın ən qədim yurdlarından sayılan və türk xalqlarının yerləşməsi tarixi çox keşmişlərə gedib çıxan Nuxa qəzasının¹ abidələri ilə maraqlanmış və "Nuxa qəzasında olan asarı ətiqələr" adlanan bələdçi kitabını tərtib etmişdir. Həcmcə böyük olmayan bu kitabda Rəşid bəy Nuxa qəzasının bir sıra tarixi abidələri haqqında qiymətli məlumatlar vermiş, onların üzərindəki yazıları oxumuşdur. Bu kitab əski əlifba ilə 1928-ci ildə Bakıda çap edilmişdir. Uzun illərdən sonra ilk dəfə olaraq bu kitabı müasir əlifbaya çevirib, tarix, mədəniyyət və turizm sahəsində çalışan mütəxəssislərə və eyni zamanda maraqlanan hər bir kəsin istifadəsinə təqdim edirik.

¹ Şəki, Qəbələ, Oğuz, İsmayılı

NUXA QƏZASINDA OLAN ASARI-ƏTİQƏLƏR² HAQQINDA

Nuxa şəhərində və yaxud qəzaların bəzi yerlərində zamanımıza qədər mühafizə edilən əski qalalar, binalar, türbələr və böyük qəbiristanlıqlar və sair asarı qədimlərin ənqazları³ get-gedə pozulub xarab olursa da, lakin bu anacan heç bir arxeoloq tərəfindən nəinki hərfiyyət⁴ yapılmışdır, hətta ətraflı surətdə tarixi təhqiq və tətəbbütə⁵ uğramamışdır. Ancaq bunlardan bəzisi təxminən 30-35 sənə bundan müqəddəm⁶ Qəbələ mahalında müəllim olduğum halda mənim tərəfindən bir para məlumat toplanıb *Сбор.Мат.по описанию Местностей и племен Кавказа* məcmuəsində ara sıra təb⁷ edilmişdir.

Nuxa şəhərində iki qala vardır: biri şəhərin kənarında olan Quruçay boğazında salınmış (köhnə qala) dir ki, hələ divarı və bərcaları⁸ mövcuddur (Quruçay qalası). İkincisi şəhərin ortasında tikilmiş (Məhəmməd Həsən Xan) qalasıdır. Bu qala təxminən 200-ci sənə bundan müqəddəm Məhəmməd Həsən kəlmələrini təşkil edən formada bürc⁹ bərcaları¹⁰ təmir edilmişdir. Qalanın ən ortasında xana məxsus iki mərtəbəli bir saray qurulmuşdur ki, içəri və dışarı zinəti İran üsulu memarisini andırır¹¹. Alt mərtəbəsinə daxil olan iki ədəd qapıları fasad ortasından dəhlizlərə açıldığı üçün sarayı üç şüqqaya¹² böltür: orta zalası və iki kəlləli bölmələrindən ibarət olmuşdur. Üst mərtəbələrin yolu isə sarayın dal tərəfindən

² Qədim abidələr, daşınan və daşınmaz hər cür sənət abidəsi deməkdir

³ Xaraba, viranə, tör-töküntü

⁴ Tam mənası ilə

⁵ Ətraflı öyrənmə, tədqiq etmə, araşdırma

⁶ Qabaqda olan, irəliddə olan, qabaq, əvvəl və s.

⁷ Basmak, çap etmək

⁸ Yerində, münasib

⁹ Qalanın çıxıntısı və qülləsi, tək qala, qüllə

¹⁰ Bari-divar,hasar, sərhəd, sipər

¹¹ Xatırladır

¹² Parça

divar içərisində çəkilmiş nərdivanlardan (pilləkənlardan) ibarətdir. Bu pilləkənlərin nihayəti üst mərtəbələrin dəhlizlərinə uydurulmuşdur. Sarayın fasad tərəfi ağacdən məmul¹³ üç qitə su kürmələrdən¹⁴ ibarətdir. Su kürmələr dəxi üç şüqqaya mənqisimdir¹⁵. Hər şüqqanın arasında, yəni iki dəhlizin müqabilində fasad tərəfə baxan tağlı balkonlar qayrılmışdır. Ki, tağlı güzgü parçaları ilə işlənmiş turuncilərdən və qarnizlərdən ibarətdir. İşbu tağlı balkonlar xanın əhali qarşısına çıxıb hökmünün elanına xidmət edici qəzab və mərhəmət qapıları imiş. Sağ tərəf eyvanı mərhəmət, sol tərəf qəzab imiş. Xan sarayının orta bölməsində iki ədəd cift qapılı məxzəni¹⁶ sarayın həm alt mərtəbəsində və həm də üst mərtəbəsində mövcuddur. Alt məxzənlərində qiymətli şeylərini saxlamış və üst məxzənlərində (sarayın arxasına açılan pəncərənin olduğu) xan üçün (yuxulamaq...) istirahət evi imiş. Fasadın zinəti qabartma nəqşlərindən (gəcdən¹⁷) məmuldur. Daxili zinəti əlvan rəngində çəkilmiş rəsmlərdən və turuncilərdən ibarətdir. Üst mərtəbələrin (rəf)ləri altında mövcud olan qarniz uzunluğunu müharibə meydanına qoşun kəşlik¹⁸ izdihamını ... və şahların şikarə-ov mənzərəsini göstərən heyətlər tərsim¹⁹ edilmişdir.

Türk əsgəri, İran sərbazi²⁰ əfqan, firənk və rus qoşununu əlbisəsindən təyin etmək hələ mümkündür. Bu şəkillərin məcmuəsi bir neçə dəfə təcdid (*реставрация*) edilməyi bəzi yerlərdən bəllidir. Qalanın içərisinin məssahai²¹ səthiyəsi on desyatin²² qədər olmuş olar zəmindəyəm. Rusiya hökuməti qalanı fəth edəndən sonra dörd küncündə dörd dənə böyük

¹³ Düzəlmiş, işlənmiş, istehsal edilmiş

¹⁴ Yeraltı su yatağı

¹⁵ Hissəsi, bir qismi

¹⁶ Anbar, xəzinə

¹⁷ Təldən

¹⁸ Yeritmək

¹⁹ Cızma, rəsm çəkmə, şəkil çəkmə

²⁰ Əsgər

²¹ Yer ölçən, geodeziya mütəxəssisi

²² Rus ölçü vahidi

bürcələr tikdirmişdir. Xanın məscidinin yerində kilsə tikdirmişdir. Xanın hərəmxanası yerində dustaqqana tikdirmişdir. Əsgər və zabitlər üçün imarətlər yenidən tikilməyi zahirindən bəllidir. Qalanın darvazası vardır və hər darvazanın içəri tərəfində iki ədəd su quyusu dəxi mövcuddur. Qala divarından əlavə çöldə su yığmaq üçün qazılmış xəndəklər dəxi mövcud imiş. Qala haqqından danışılan rəvayətlərdən biri budur ki, xan sarayını tikən ustadın xan soruşmuş ki: "bir daha bunun mislini tikə bilərsən?" "Bəli! Bundan da gözəlini tikməyə qadırım" dedigi kibi Məhəmməd Həsən xan ustasını öldürmüşdür. İkinci budur ki, bayar²³ tarixlə²⁴ əhalini xan qalasını tikdirməyə icbar edərdi. Xanda qalalar arasında gəzib hərəyə bir cürə lətifələr söyləyirdi. İhtiyar bir kişidən xan sual edir ki: "Sən kimsən?" Cavab alır ki, "Əlhəmdulillah məsəlmanam! – nə vaxtən bəru – müsəlmansən? – "Qalu bələdən bəru!" – "Qalu bəla nə deməkdir?"- İhtiyar bi pərvadır²⁵ ki, "Qalu bu qaladır" Bələda sən xansan ki, bizə bu qadar cəbr verirsən!" Xan xoşinə gələn bir kişiyə bir dəst libas vermişdir.

Şəhərin ətrafını əhatə edən tənha dağların döşündə qara qaravul burcələri²⁶ vardır ki, buradan ətrafdan gələn düşmən hücumunu diqqət nəzərinə alırdılar. Bir qorxu asarı duyan dəqiqədə gecələr yalov və günəzlər tüstü vasitəsilə (qalaya) xana (*сигнал*) verirdilər. Məsələ: bürc üstə Xocəyənin qəbiristanlığı Ağqaya. Xanbağı (Cəfərabad kəndi qabağında).

Düşmən hücumlarından əhali ya qalaya girirdilər və yaxud Kiş dərəsində olan (Qaytar) və sair (Gələsən və Görəsən) dağ səngərlərinə gizləndirilərdi. Nuxanın şimal-qərbində mövcud olan Kiş dərəsində bir qala bürcələri dəxi vardır. Orada həvarilər zamanından qalma bir xristyan kilsəsi mövcuddur. Kilsənin divarları daş və əhəngdir. Kilsə kiçik üç

²³ Əkilməmiş torpaq

²⁴ Yol, məslək, tərz, üslub

²⁵ Qorxu.ehtiyat, rəğbət və s.

²⁶ Gözətçi məntəqələri

qalağ (müsəlləs)²⁷ üstü tağlı bir tikildən ibarətdir. İş bu müsəlləs şəklinə olan bəsit bir tikilinin qaidəsində²⁸ qapısı var. Üstündə ufacıq bir yarıq halında pəncərəsi vardır. O ətrafda xristyan milləti yox, erməni daxi yoxdur. Lakin şəhərdə sukunət²⁹ edən Zuğ erməniləri ona manastırmıdır deyu mənimsməmişlər və divarının yüzünə suvağ vurub üstünə dəmir çəkmişlər. Bu minvalla zahirisini asari ətiqəlik halında çıxarmışlar. Bunun ətrafi həfriyyat³⁰ edilmiş olsa gözəl nəticələr verməgi şübhəsizdir. Nuxanın şərq tərəfində olan dağın üstündə Süleyman xan quyusu namında xanın dustaqxanası var idi. Oraya qatilləri, mücrimləri³¹ atırdılar. Və məhbus halında saxlayırdılar.

Nuxa qazasının hüdudu şimaldan Şahdağ silsiləsidir. Şərqdən Göyçay nehridir. Cənubi Gəndələn dağ silsiləsidir ki, meşəsiz çiplaq halində bulunduğundan dolayı Buzdağ daxi deyilir. İşbu, Buzdağ silsiləsi vəziəti şərqdən qərbə doğru Şahdağ silsiləsinə müvazi³² halda çəkilməmişdir. Buzdağ alçaq, qarsız və ensiz bir silsilədir. Salt qayalıq və daşlıq yerləri çox azdır. Şirməlu qara və bəzən sarı gildən və çinqıldan əmələ gəlmiş dəre təpələrdən ibarətdir. İşbu iki silsiləli dağ sal arasında vaqiə düzən səhraya Nuxa qarşısında (Daşyüz) deyirlər və Göyçay nehrinə qədər imtidad³³ edən aralığa (Qəbələ) ad vermişlərdir. Nuxa qazasının qərbən hüdudu Qanlı Qubaya dirənmişdir.

Adı Qarlıqalar və Yuzanbarı hesab olunan Şahdağ silsiləsi dərələrindən gələn seylab³⁴ çeşmələri hüma³⁵ vaqt

²⁷ Üçlü, üç qat, üç şeydən ibarət və s.

²⁸ Duracaq, altıq

²⁹ Yaşayan

³⁰ Qazıntı işləri. Arxeoloji qazıntılar.

³¹ Günahkarları

³² Paralel, bərabər, tən olaraq və s.

³³ Uzanan

³⁴ Sel suyu. Sel halında axan su

³⁵ Qızdırma, isitmə

Buzdağa qədər axıb Daşyuzu və Qəbələ məhalinə sirab³⁶ edirsə də yağışlıq fəsillərdə çaylar cədvəli aşub daşur və məcrasinə³⁷ sığmayıb düzləri və münbit yerləri çinqıl basğıntısıyla xarabazara döndürür. Və sonra Buzdağı silsiləsinə bitişdiyi isnədə³⁸ dağları yırtıb, dərələr vücuda gətirmişdir. Məsələ: Şərqdən Girdədöl keçidi Göyçay dərəsini yırtıb yalamışdır... Çuxur Qəbələ səmtindən bir tərəfdən (Qaraçay və Qocalan çayları) Dizaxli dərəsini yırtıb, o bir tərəfdən Qayabaşı və Sukuclu yaxasını Xaçmaz Varmatət çayları yırtıb (Turyan və Alçıyan) dərəsiylə birləşmişdir ki, bu çaylar da Ərş qəzası ilə sirab etməkdədir. Nuxa şəhərinin ətrafından yığılan sular toplanıb (Əgriçay) səmtindən Dəknələr dərəsini keçib Turutə keçmişdir. İşbu çay Dəhnə kəndlərini və Suçibini kəndini sirab etməkdədir. Kəndələn dağ silsilələrinin arxası boyu əski zamanda İlçə yolu ilə namında bir şöhrə³⁹ var imiş ki, buna İlçə yolu deyirlər. Qəbələ məhalinə və Daşbuz səhrasına keçmək üçün İlçə yolunun böyük strateji əhəmiyyəti vardır: asarı ətiqlərdən azamətli kübkürlər (torpaq yağıntuları) qurğanlar⁴⁰ və Qız qalaları vardır. Məsələn: Cəfərabad kəndinin yavuşunda⁴¹ Xan bağı mülkünün yanında böyük qurğın vaqiədir. Düzतिकə səhrasının Buzdağı silsiləsinin ətəmində (Umulu kəndi) qəbirstanı qurğandır və işbu silsilənin yanda kərəc və kərpicdən tikilmə Qız qalası mövcuddur. Girdədöl dərəsinə daxil olan, birdə üç təpə qurğınları vardır. Təccüb edilməsi lazımdırsa, bu da Buzdağ silsiləsinə məxsusdur: Nuxa qazasında nə qədər erməni kəndi var isə cümləsi Buzdağ üzərində keçidlər yaxasında salınmışdır. Məsələ: Sütüdaşbulağ, Kökbulağ, Cəfərabad, Qayabaşı, Söyüdlü, Girdədöl erməni kəndləridir. Bunların cümləsi (uvanğard)⁴² hesabında İlçə

³⁶ Sulu, abdar, dolğun

³⁷ Suyun axdığı yataq, suyun və çayın yatağı

³⁸ Arxa, dayaq, dirək, söykenəcək

³⁹ Məşhur, şöhrətli yer

⁴⁰ Qurğınlar

⁴¹ Yaxınlığında

⁴² Ön dəstə, qabaqcıl dəstə; pişdir

yolunun keçidlər yaxasında düzülmüşdür.

Bunlardan əlavə udin erməniləri ilə iskan⁴³ edilən üç böyük kənd Nuxa qəzasında mövcuddur: Nic, Vartaşin⁴⁴, Sultannuxa... Udinlərin bəzisi erməni əqidəsinə və bəzisi ortodoks⁴⁵ daxildir. Kəndlərinə⁴⁶ məxsus udin lisəni vardır. Sultannuxa əhli yalnız türkcə danışırlar nə udin, nə erməni dili bilməzlər. Vartaşin kəndi Şah dağının damən⁴⁷ köhnədə salınmışdır. Lakin o kənddə yaşayan udinlərin bəzisi erməni və bəzisi ortodoks məzhəbində olduğün dini bir rəqabət həmə⁴⁸ vaxt aralarında yaşamaqdadır.

Vartaşin kəndinin yavuşunda böyük bir qurğan vardır ki, hal-hazırda meşələnmişdir. İşbu, qurğan təpəsində ufacıq bir pir vardır ki, xristyan əhalisi orayı ziyarətə gəlirlər və udin keşişlər arasında pir ermənimidir örtürü⁴⁹ qəsəmidir⁵⁰. Belə mübarizə və mücadilələr həmə vaxt davam etməkdədir.

Qəbələ mahalında olan asari ətiqələr bunlardır:

1. Çuxur Qəbələ qalası (Gavur qalası)
2. Filfilli Dağbaşı qalası
3. Filfillidə (bazar yeri) namında mətruk⁵¹ tikililər
4. Qutqaşin⁵² kəndində tikili günbəzlər parçaları
5. Qutqaşin kəndinin xaricində Qaraçay nehrinin yaxası üzünə açılmış Oğuz qəbirləri
6. Vəndam kəndində yol ortasında deşilib açılmış yeraltı sərđabə
7. Vəndam ilə qalacıq arasında vaqjə Həzra qəbirstanlığı və içində altı ədəd günbəzlər türbələr

8 Dizəxlu kəndilə Çuxur Qəbələ arasında vaqjə Həzra qəbirstanlığı və mütəəddid⁵³ türbə günbəzləri

9 Nuxa şəhəri yavuşunda mövcud Babartma ziyarətkahı və sairidir məsələn.

10 Künküt, Kəldək, Zəkərit kəndlərində ki, məbəd asarları

1. Gavur qalası

Çuxur Qəbələ kəndinin yavuşında Dizəxlu dərəsində iki çay (Quçalan və Qaraçay) biri birinə qovuşduğu məhəldə bir qala vardır. İşbu, çaylar əhəng kərpiçdən hörülmüş qalayı əhatə etmişdir. Qalanın üçümcü şimal tərəfini xəndək qazıb iki çayək⁵⁴ suyu ilə o xəndəyi doldurmuşlar. Belə ki, qalanın ətrafında olan bürc⁵⁵ və divarlar su kəmərilə əhatə olunardı. Ol zaman ki, qaladan bir neçə yerüstü aşağıya suyun məcrasına⁵⁶ bənd basıb çayları Buğdursala qalaya daxil olmaq qeyri mümkün imiş. Bu halda ətraf əhalidə yaşayan legəndələr⁵⁷ bu qərar üzərədir; qala (Gavur qalası) və bənd (Gavur bəndidir) qala ilə şəhərin arasında həmə xəndək fəsilədir⁵⁸. Şəhərin binaları olan məhələ (Səlbir)⁵⁹ deyirlər. Səlbir yeri bu halda əkin için şumlanmışdır. Şumlanan zaman cürbəcür dəfinələrə təsadüf olunur. Və dəfinələrdənhüsula⁶⁰ gələn qızıl və gümüş zinətlər və qablar gətirilən surətdə zərgərlərə satılıb ərinir.

O, qalada yaşayan həkimin adı Səlsal imiş. Bunun bir gözəl qızı var imiş. 4-mcü ərəb xəlifəsi Əli ibn Əbu Talib bu qalanı fəth edib o, qızı almışdır. O, qızdan Murad ismində bir oğlan olmuşdur. Bu oğlan 10-12 yaşında olduğu zaman atası Əli

⁴³ Məskən saldırma, əhali yerləşdirməklə bir yeri abad etmə

⁴⁴ Oğuz

⁴⁵ Pravoslav

⁴⁶ Özlərinə

⁴⁷ Dağ atəyi

⁴⁸ Bütün, həmə

⁴⁹ Üçün, ötrü

⁵⁰ And içmə, and

⁵¹ Tərk edilmiş, istifadə üdilməyən, köhnəlmiş

⁵² Qəbələ

⁵³ Çox, çoxlu, saysız, müxtəlif, cürbəcür

⁵⁴ Ölçü

⁵⁵ Qalanın çıxıntısı və qülləsi, tək qala, q üllə

⁵⁶ Suyun axdığı yataq. Suyun və çayın yatağı

⁵⁷ Əfsanələr

⁵⁸ Ayıran, bölmə, aralıq, giriş və s.

⁵⁹ Qədim Qəbələ şəhərinin məhəllələrinin birinin adıdır

⁶⁰ Həsil olma. ələ gəlmə

bir də buraya gəlir. Muradı küçə uşaqları ilə oynadığını görür və yoldaşlarını basıb yıxmağına zən salar. Əli atından enib bu uşaqlar ilə oynamağa başlar. Növbə Əliyə yetişdiyi zaman Murada bir təpik vurur. Muradda hava ilə föriləyub qarşıda ki, dağın üstünə düşür ölür və orada dəfn olunur⁶¹. İndi o dağ (Kuh⁶² Murad) adlanır. O yer bu halda pirdir. Qadınlar övlad arzusuyla o pira gedib yurtmac⁶³ asarlar və nəzirlərini mücavirə⁶⁴ verirlər. Yurtmaca uşaq qolçağı bələyib gedirlər. Gələn sənəyə kibi nəzir sahibinin övladı olur.

İşbu qaladan yarım verst⁶⁵ kənarda təntənəli əski bir qəbiristanlığa təsadüf olunur, ki, onun Qəbələ həzrəsi deyirlər. Bu qəbiristanlıqda həm müzəyyən⁶⁶ surətdə yonma daşlardan sink məzarlar vardır və həm günbəzli həştü⁶⁷ yüksək türbələr vardır ki, sənayei-nəfisə⁶⁸ nöqteyi nəzərdən asarı ətiqənin acəibətidir⁶⁹. Biclu Allahverdi yüzbaşı ismində bir udin meşə basmış, matruk⁷⁰ qəbiristanlıqdan böylə bir zalimənə istifadə etmişdir: üç arşin uzunluqda yonma və gözəl yazılı qəbr daşları gümbür ilə parçalayıb, parçalarını Nuxa şəhərinə araba vasitəsi ilə apardırılmışdır və bu yerdə tikdirdiyi üç mərtəbə evin rikkətlərinə⁷¹ və tağlarına işləmişdir. Bu yolla bir asarı ətiqə gəratgərindən⁷² qubernatora Tövləkənd camaatı şikayət verib bəzisi pəs⁷³ zamanda daşları yerinə qaytarmışlar. Və sınıq halında mətruk Həzra qəbiristanlığına tökmüşlər.

⁶¹ Səhih olmayıb, ancaq əfsanədir

⁶² Dağ (farsca)

⁶³ Yemək adı

⁶⁴ Pir və ya məsvid xidmətçisi, türbə yanında ibadətə çəkilmiş adam

⁶⁵ 1,06 kilometrəbarabar rus uzunluq ölçüsü

⁶⁶ Zinətli, bəzəkli, bəzənmiş

⁶⁷ Səkkiz

⁶⁸ Nəfis sənətlər, incə sənətlər

⁶⁹ Əcaib şeylər

⁷⁰ Tərk edilmiş, istifadə olunmayan, köhnəlmiş

⁷¹ Süstlük, bəzək

⁷² Qaratçı

⁷³ İndi, bu halda, buna görə

2. Filfillidə Dağbaşı tağlı qala

Xaçmaz kəndinin başından Filfilli dərəsinə daxil olan məhəldə Türyan çayının sol yaxasında yüksək qayalar o üç tərəfi əhatə olunmuş bir dağ dirsəginə təsadüf olunur ki, dördümcü tərəfi Şahdağ silsiləsinə mərbutdur.⁷⁴ İşbu dağ dirsəgi ihram naqisə⁷⁵ bənzər təbii bir şəkil almışdır ki, bütöv daş kütləsini andırır. Bunun təpəsi bir meydandar ki, rəbitə etdiyi dağın yalından o, meydançaya yalnız bir ayaq yolu vardır. O, meydançanın dörd ətrafını dolanmaq üçün və kənarında gəzmək üçün bir ayaq yolu buraxıb ətrafına qalın bir qala divarı çəkilmişdir ki, yalnız əhəng və daşdan məmuldur. İşbu tikili divarlar nə şaquli, nə də üfqi həmvar⁷⁶ istiqamətə malik degildir. İki-üç cərgə adam boyundan yuxarı irtifanda⁷⁷ divarda dəgirmi dəliklər buraqılmışdır. İşıqlı yaxud müdafiə yolları təşkil etməkləri mütəhəmmildir⁷⁸. Bu qala içərisinə daxil olmaq darvazası uçub daş yığını altında qalmışdır. Bu qalanın içərisinə köçmək mümkün degildir. Qalanın divarlarının üstə çıxdığım zaman görürsən ki, buraların başı bərabər tağlar ilə qalanın içərisi örtülüdür və tağlar üzərində böyük ağaclar bitib meşəlik əmələ gəlmişdir. Tağların bəzisi uçub çökmüşdür, yəni kələfsiz çökük yollar görünməkdədir. Qapalı qalanın əski vəziyyəti və keyfiyyətini öyrənmək üçün təcili həfriyyəyə möhtacdır. Bu yerin əhalisi dəxi əsətir⁷⁹ zamanına aid legəndələr söyləməklə və Səlsal padişahın əsrini andırmaqla rıvayətlər söylərlər.

⁷⁴ Bağlı, bağlanmış. Aid, mənsub, bitişik, yapışq

⁷⁵ Nöqsanlı, natamam. əksik, qüsurlu

⁷⁶ Hamar, uyğun, müvafiq

⁷⁷ Yüksəlmə, inkişaf, tərəqqi, yer üzündən və ya dəniz səthində ucalıq dərəcəsi

⁷⁸ Dəğən, qatlaşan, davam gətirən

⁷⁹ Mifalogiya

3. Bazar yeri (Filfilli dərəsində)

Qoşun qərgahını andıran bir taqım tikililər və xarabalar vardır ki, həmən Xaçmaz çayının kənarında Dağıstan keçidi məqabilində⁸⁰ duran bir səhrada bina edilmişdir. Buraya Bazar yeri və Hamamlar dəxi deyirlər. Dağıstan müharibəsində Rusiya qoşunu sərkərdəsi Qızıl Ayağ tərəfindən təsis edilmiş hərbi məntəqəyə bənzər bir şey hesab edirlər.

4. Qutqaşın kəndində vaqə əski hamam asarı

Qutqaşın kəndinin ortasında bir bağın içində əhənglə kərpiçdən tikilmiş böyük bir binanın divarından və yatağından qopan zurban⁸¹ parçaları görünür. Bunlar pərakəndə halda tökülmüşdür. Əhalidən sual edəndə ki, bu hanki binanın enqazidir⁸² cavab verir ki, hamam xarabasıdır. Amma mənə qalsa kənddə o əzamətdə hamam ola bilməz, olmuş olsa o ənqaza əski kilisə ənqazasıdır və Nikalay hökumətindən ehtiyat edib əhali ona hamam ənqazasıdır söylüyördülər. İşbu məqam genədə həfriyyəyə ehtiyac olmağını göstərir, çünki, yoldan arabanırk gürultusu yer altından səslənir.

5. Oğuz qəbiristanlığı

Qutqaşın kəndinin qərb-şimalında axan Qaraçay məcrasında dərin qayalar səildə⁸³ yalanub açılmışdır. İşbu, çayın yaxası üzərinə altı-yeddi sajin dərinliyində qəbrlər açılmışdır. Bu qəbrlərin gözə çarpan tərəfi möhkəm halda müxtəlif vəziyyətləridir. Yönu hər tərəfə meyitlər basdırılmışdır. Yalnız üfiqi vəziyyətinə müraciət edilmişdir. Qəbrlər sadə quruluşda degildir. Yastı və böyük daşlardan sandıq qayırılmışdır ki, hər

⁸⁰ Əvvəlində, öndə

⁸¹ Zorla, güclə

⁸² Dağıntı

⁸³ Sahildə

vəchi mustətil⁸⁴ şəkildə yonulmuşdur. Meyyit quru-quru toprak üzərinə qoyulandan sonra daşlar meyyitin ətrafına düzülüb üstünə bütöv və sağlam bir daş qapanmışdır. İşbu, daş sandıq qəbrlər nə qədər diqqət və mətanət ilə qayırılmışsa, heç bir tərəfə bu anacan əyilib bukülməmişdir. Hətta çay yuyub qəbrin yarısına qədər açmışsada daşlar müəlləqdə⁸⁵ durur. Qəbirlərin içi başdan ayağa bir sajdəndən ziyadədir və meyitlərin çürümüş kəllələri həcmcə iridir bacaq və qol kəmikləri dəxi diqqəti cəlb edici iriliyindədir. Bu cəhətə görə yer əhli bu qəbiristanlığa oğuz ölümləri deyirlər, məsəl var ki: (nə içün oğuz ölüsü kibi uzanmışsan?)

6. Vəndam sərdabəsi⁸⁶

1884-cü sənədə Vəndam kəndində tufanlı fırtınalı bir yağış əsnasında qocaman bir şahbalıt ağacı bir bağın kənarından yıxılıb yolu kəsir. Bu ağacın yerə tərəf duran dirsəki yerə yattığı halda altından bir kələfə açılmış olur. Kələfənin nə olduğunu bilmək üçün cırağla inmək istənilir. Görürlər ki, cırağın yaləvi əşəği indikcə sönür. Bu əhvalatı mənə danışdılar. Mən gedib yəni açılmış quyuya endim. Gördüm ki, yer altında əski zamanda tikilmiş və yonma daşlardan çəkilmiş bir binadır ki, səqfi yonma daşdan tağdır. İki bölmədir: biri o birindən beş dəfə uzundur. Bir kəlləsi təbəv⁸⁷ və o biri kəlləsində tağlı qapı yeri vardır ki, topraq tərəfdən böyük bir yastı daş qapanmışdır. Tağdan tökülən kələfə daşları böyük bölməni basmışdır.

Amma xürdə⁸⁸ bölmənin yeri topraqdır. İşbu toprağı qazıdıqca altından əyri insan kəmikləri güclü surətdə çıxır və böyük bölmənin divarı üzərinə gün kibi təbəv⁸⁹ və yonma daş

⁸⁴ Uzunsov, düzbucaqlı, dördbucaq

⁸⁵ Yüksək, uca

⁸⁶ Su anbarı

⁸⁷ Pozulmuş

⁸⁸ Xırda, incə

⁸⁹ Qızdırma, isitmə

hər iki tərəfə qoyulmuşdur. Ətraflı həfriyyətlə bu məqam böyük məlumat verə bilir.

7. Vəndam Həzrası

Vəndam yavuşunda salınmış Həzra qəbiristanlığı sənayeçi nəfis⁹⁰ nöqteyi nəzərdən çox müzəyyən⁹¹ və məlindir⁹². Xaric vilayətlərdən gələn zurban⁹³ daşlardan məlumdur. Həm materialı, həm sənəti qiymətlidir. O qəbiristanlıqda Şirvanşahların və övliaların türbələri vardır. 1882-mci sənədə altı ədəd mərgub⁹⁴ və müntəzəm⁹⁵ halda duran həştü⁹⁶ günbəzləri Həzra qəbiristanlığı meşəsinə başqa məlahət verirdi. Əski qiymətini və zahir azəmətini mühafizə etmişdi. Şimdi isə bunlardan bəzisi uçmuş viran olmuşdur və bəzisi halən durur. Təntənəli zamanında türbələrin fotoqraf şəklini alıb, Tiflis muzesinə göndərmişdim. Bundan həməən qəbiristanlığın yavuşunda latın hurufətiylə yazılmış bir bəsti daş var idi. Ol daşı 1885-mci sənədə Tiflis muzesinə göndərdilər. Günbəzlərin qapısı başında tağ əvəzi qonulmuş təbəv daş üzərinə o türbənin sahibinin ismi, tarix vəfatı və məmuriyyəti göstərilmişdir. Tis'in və xəmsi miətun⁹⁷ (590) sənə hicrisi bəllidir. Bəzi türbələrin yazısında (Əs-Sultan ibn Sultan) və bəzində ismi əl-Şeyx əl-Rabati kibi əlqablar⁹⁸ vardır. Yazılar ya ərəb və yaxud fars lisənindədir: Ərəb misəl : min mətə fi ramazan dəxəli əl-cənnət (Ramazanda vəfat edən cənnətə daxil olar). Farsi misal: Ey mərək! Hezar xane viran kərdi dər mülke vücud qarete can kərdi. Xayyati ruzeqar bebalai hiç kəs pirahani nəduxt ke ura

⁹⁰ Nəfis, incə sənətlər

⁹¹ Bəzənmiş, zinatlı, bəzəkli

⁹² Dolmuş, döpödlü. Dolu

⁹³ Zorla, zor gücünə

⁹⁴ Rəğbət olunan, istənilən və sevilən

⁹⁵ Sıralanmış, sıraya qoyulmuş. Tərtib və nizama salınmış

⁹⁶ Səkkiz

⁹⁷ ərəbdilində 590

⁹⁸ Ləqəblər

fəna ne kərd. (Ey ölüm! Min evi viran etdin. Varlıq mülkündə canı qarət etdin. Ruzgarın dərzisi heç kəsin boynuna ele bir köynək tikmədi ki, ona fəna etməsin!)

Qəbr üzərinə qapanmış daşlar insanın sinəsinə qədər yüksək və bir sajin qədər uzunluqundadır. Lakin içi yonulmuş nav⁹⁹ kibi çıxarılmışdır ki, arabaya qoyub məhalinə qədər götürülməsi təqat cəhətdən asan olsun. İşlə, bu yolla bir zəngin qəbiristanlığa yavuş bir məhəldə şəhər yeri vardır. İşbu yerlər böyük həfriyyəyə möhtacdır.

8. Bayaratma piri

Nuxa şəhərinin yavuşunda Buzdağı üzərində salınmış əski qəbiristanlıqdır. Orada ərəb ordusu qumandanı Əbu Müslim futuhətində iştirak edən mədfundur. Bu da Bayartab ismində vəlilərdən hesab olunur.

904 406

⁹⁹ Kanal, arx

Rəşid bəy Əfəndiyev

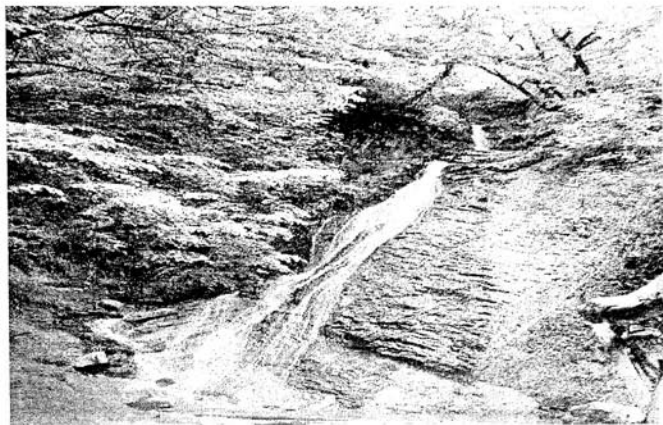
Xan sarayı. Nuxa

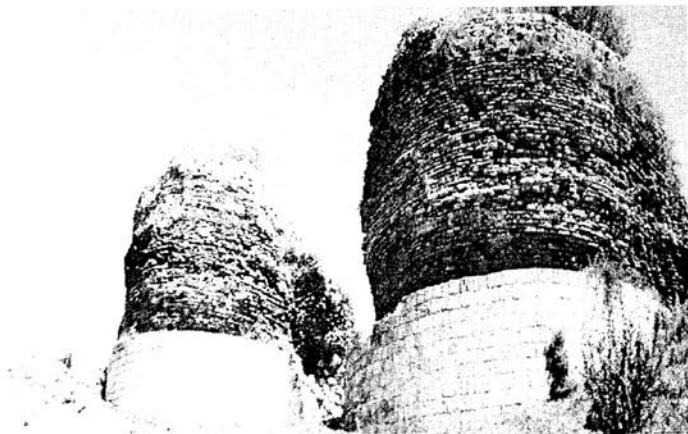
Kış kəndi. Kilsə. Nuxa

Galasən Görəsən qalası. Nuxa

Vəndam qəsəbəsi. Qəbələ

Gavur Qalası. Nuxa

Vəndam qəsəbəsi. Qəbələ

“MEKAN SERVES NN” MMC
Çapa imzalanmışdır: 16.12.2016
Fiziki çap vərəqi: 1,5
Tiraj: 100

109393

Ar 2017
258

